

TANRIÇANIN TARİHİNİ YAZMAK

Anaerki/Tarih/Teoloji

BETÜL ÖZEL ÇİÇEK

timaş akademi

KÜLTÜREL İNCELEMELER

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

Farklı dini geleneklerin temel dini unsurlarını ve pratiklerini, öğreti ve kaynaklarını araştıran ve inceleyen Dinler Tarihinin çalışma sahasına tarih boyunca görülmüş bütün dinler ve inanışlar girmektedir. Dinler Tarihi'nin bu yönüyle alanına giren Tanrıça kültü, bilinen en eski inanışlar arasındadır. Bununla birlikte, Tanrıça kültü sadece tarih öncesi devirlerde kalmış bir inanış olarak nitelendirilemez. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından yirminci yüzyılın sonuna kadar süren yaklaşık yüz elli senelik zaman diliminde Tanrıça kültü birbirinden farklı kimlikleri, amaçları ve gündemleri olan birçok kişi tarafından ele alınıp incelenmiş, bu farklı amaç ve gündemler doğrultusunda araştırılıp yeniden kurgulanmıştır. Elinizdeki çalışmanın amacı Tanrıça fikrinin, inancının ve onun dolayımında tarih öncesi anaerki düşüncesinin, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Batı'da bir tarih ve teoloji yazım aracı olarak nasıl kullanıldığını ve bu kullanımların sebep, imkân ve sonuçlarının neler olduğunu araştırmaya çalışmaktır. Bu çalışma, Batı dünyasının çeşitli dönemlerinde, çeşitli bulgularla ve çeşitli ihtiyaçlara binaen Tanrıça kavramının nasıl yeniden oluşturulduğunu, Batılı entelektüel ve akademik çevrelerde nasıl yer bulduğunu, kimler tarafından kurgulanıp hangi amaç ve niyetlerle savunulduğunu, belirli bir zaman dilimi içinde kronolojik olarak ve Dinler Tarihi ekseninde sınırlayarak ele almaya çalışacaktır. Böylelikle, yüz elli seneyi kapsayan bir anlam haritası çıkartılmaya çalışılarak bir dönemin kutsal, cinsiyet ve toplum ilişkisini nasıl oluşturduğu, kadın ve kutsala dair imgelerin nasıl ortaya çıktığı ve toplumsal dinamikler çerçevesinde kadın ve kutsal ilişkisine nasıl bakıldığına dair bir dönem okuması yapılmaya gayret edilecektir.

Çalışmanın konusu Tanrıça kültünün; on dokuzuncu yüzyılın ortalarından yirmi birinci yüzyılın başına kadar değişik gündemlere sahip farklı çevrelerce mevcut ideolojiyi pekiştirmek veya kurulu sistemi eleştirmek, yeni bir bilinç oluşturmak üzere yeni bir tarih ve/veya teoloji türetmek için nasıl

kullanıldığını ve söz konusu süreçlerin beraberinde getirdiği yeni teolojik diskurlar ile bu diskurların imkan ve kısıtlarına dair sorgulamaların neler olabileceğini tespite çalışmaktır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Batı düşüncesinin hegemonik yaklaşımını destekleyecek şekilde köken araştırmalarının yoğunluk kazanmıştır. Bunun bir uzantısı da doğrusal tarih anlayışının ve evrimsel düşüncenin katkısı ile tarih öncesi Tanrıça inanışından tek eril Tanrılı inanışına, anaerkil düzenden ataerkil düzene evrilme hikayesinin birçok araştırmacı tarafından farklı şekillerde kurgulandığı görülmektedir. Bu kurgulama isteğinin çıkış noktası modern dönemdeki sistemlerin insanlığın ulaştığı en mükemmel sonuç olduğunu ortaya koyma niyeti olsa da bu niyet bilimsel ve ideolojik meydan okumalarla karşılaşacaktır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ise Tanrıça kültü ve tarih öncesi anaerki kurgusu İkinci Dalga feminist hareketin etkisi ile kadınlar için yeni bir maneviyat ve yeni bir toplumsal meşruiyet imkanı olarak görülmüştür. Bu feministler için Tanrıça düşüncesinin bir yönü yeni bir imkan ise, bir yönü de mevcut ataerkil sistemi ve tek eril tanrılı dini gelenekleri eleştirmek için uygun bir araç olmasıdır. Böylece, Tanrıça feministleri bir yandan eski gelenekleri eleştirip bir yandan yana gelenekler inşa etmek için Tanrıça kültünden istifade etmişlerdir.

Meselenin birçok boyutu olmakla beraber çalışmada Dinler Tarihi ve Antropoloji, Din Felsefesi vb. gibi ilgili disiplinlerin kapsamı dışına çıkılmamaya özen gösterilmiş, Tanrıça kültünü konu alsa bile doğrudan Dinler Tarihi ve ilgili disiplinlerle alakalı olmayan alanlardaki çalışmalar araştırmaya dahil edilmemiştir. Akademik çalışmaların yanı sıra Tanrıça kültü üzerine popüler kültüre mal olmuş birçok akademi dışı çalışma da bulunmaktadır. Bu tür çalışmalar ve çok satan eserler de araştırmaya dahil edilmemiştir. Çalışma, Batılı dini düşünce tarihi okuması teklifi olarak şekillendiği için çalışmanın kapsamı Tanrıça kültüne dayalı tarihsel ve teolojik akademik veya bilimsel ciddiyeti haiz seçili diskurların deskriptif ve karşılaştırmalı araştırması ile sınırlı tutulmuştur. Bununla birlikte, alan dışı olduğu için ve/veya bilimsel bir araştırma sayılmadığı için çalışmaya dahil edilmeyen çalışmaların bir kısmına literatür taramasında yer verilmiştir. Psikoloji, sanat, edebiyat gibi alanlardaki Tanrıça kültüne dair eserler ve çalışmalar taranıp incelenmiş olsa da çalışmanın kapsamına doğrudan girmedikleri için araştırma dışında tutulmuştur.

Alanın içinde de sınırlandırmalara gitmek durumunda kalınmıştır. Çalışmanın sınırları Tanrıça inanışı üzerinden geliştirilen diskurlar olduğu için konu ile bağlantılı olan ama doğrudan kapsamın içine girmeyen bazı konular

da incelenmekle beraber araştırma dışında tutulmuştur. Tanrıça mitleri ve bu mitlerin Paleolitik devirden tek tanrılı dinlere devamlılıkları ve yeniden yorumlanmaları, arkeolojinin ve antropolojinin Tanrıça kültünü ilgilendirmeyen ama anaerki ve anasoyluluk üzerinden toplum yapısını inceleyen tespitleri; toplumsal cinsiyet tezlerinin, feminist tarih yazımının, feminist teolojinin Tanrıça kültünü doğrudan ilgilendirmeyen alanları; Tanrıça algısı üzerinden yapılan psikoanalitik çalışmalar; kadın çalışmalarının arkeoloji, antropoloji ve din psikolojisine yöntemsel katkıları araştırılmış olsa da konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla çalışmaya dahil edilmemiştir. Kapsamı ve sınırları böylece belirlenen çalışmada Tanrıça inancı ve tarih öncesi anaerki kuramlarının açıklamalarına, bu açıklamalarla sonuçların bağlamsal ve yöntemsel kritiklerine yer verilmeye çalışılmıştır. Özetle bu çalışma, Tanrıça kültünün tarih boyunca çeşitli şekillerde nasıl bir seyir halinde olduğunu ele almayıp bu seyre dair modern anlatıların tarihsel, toplumsal, teolojik yapısını tarafsız ve bilimsel bir şekilde ortaya koyup incelemeyi hedeflemektedir.

Tanrıça kültü araştırmalarının Dinler Tarihi ile alakası sadece muhteva ile sınırlı değildir. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra ivme kazanmış İkinci Dalga Feminist Akım, sosyal bilimler alanında yönteme dair birçok eleştiri getirmiştir. Dinler Tarihi de bu eleştirilerden payını almıştır. Her ne kadar Dinler Tarihi kapsayıcı olmaya çalışsa ve özellikle Mircea Eliade'nin başını çektiği Yeni Hümanizm ekolü ile birlikte evrensel bir objektiflik vurgusunu yapmak isteseler[1] de kısa sürede bu niyeti yerine getirmenin düşünüldüğü kadar kolay olmadığı görülmüştür. Bu zorluğun altında yatan etkenlerden en belirgini, erkeklere ait dini gelenekler ve pratiklerin farkında olmadan bütün insanlığa aitmiş gibi görülmesidir. Tanrıça üzerine konuşan ve düşünen, kadınlar için yeni bir maneviyat arayan, bu arayışla beraber eskinin eksiklerini de tespit eden feministlerin tek tanrılı eril dini gelenekler ve ataerkil sisteme yönelik eleştirileri, Dinler Tarihi ve diğer din bilimlerinin yöntemlerinde değişimin yollarını açmıştır.[2]

---

1 Bkz. Mircea Eliade, "History of Religions and a New Humanism", *History of Religions,* vol. 1, no. 1, 1961, ss. 1–8.

2 Mesela bkz. Rosemary Radford Ruether, "Feminism and the Future of Religious Studies", *Frontiers: A Journal of Women Studies,* vol. 6, no. ½, 1981, ss. 10–12.; Elisabeth Schüssler Fiorenza, Karen McCarthy Brown, Cheryl Townsend Gilkes, Mary E. Hunt ve Anne Llewellyn Barstow, "Roundtable Discussion: On Feminist Methodology", *Journal of Feminist Studies in Religion,* vol.1, no. 2, 1985, ss. 73–88.; Elizabeth A. Castelli (ed.), *Women, Gender, Religion: A Reader*, New York: Palgrave, 2001.; Darlene M. Juschka (ed.), *Feminism in the Study of Religion: A Reader*; Londra ve New York: Continuum, 2001.; Arvind Sharma (ed.),

Çalışmada "Tanrıça kültü üzerine çalışmalar neden on dokuzuncu yüzyıl ortasında baş gösterdi?" sorusu ile başlayarak Tanrıça kültü literatürünün ve hareketinin modern tarihçesi, modern dönemde Tanrıça kültü hareketine dolayımındaki dini inanç ve kurumların, cemaat ve grupların pratikleri, Tanrıça bilimi olarak görülebilecek Tealoji'nin Tanrıça kültünü hangi toplumsal temel kabuller üzerinden ve/veya o kabulleri sorgulayarak yeniden ve nasıl kurguladığı incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçeve ile yapılmak istenen, mevzunun bugüne kadar Türkçe literatürde hemen hemen hiç ele alınmamış noktalarına temas etmek, Tanrıça kavramı ekseninde Batı'da geliştirilen cinsiyet ve kutsal, cinsiyet ve dinî otorite arasındaki ilişki bağlarını Dinler Tarihi perspektifinden ortaya koymaya çalışmaktır.

Tanrıça kültü, Türk akademisi için salt tarihî ve akademik bir merak ile ilgilenilecek bir mesele değildir. Bu husus yaklaşık yüz elli sene boyunca, Batı'nın muhtelif ontolojik, epistemolojik, metafizik ve toplumsal soru ve sorunlarına cevap aramak maksadıyla işlenen zeminlerden biri olmuştur. Tanrıça kültü ve dolayımındaki konular üzerine yapılan çalışmaların araçsal bir mahiyeti olduğu da açıktır. Tanrıça kültü, aynen dünyanın var olabilmesi için bedeni kullanılan Babil'in ilksel (primordial) tanrıçası Tiamat gibi Batı düşüncesinin din, toplum, cinsiyet, insan ve kutsal ilişkisine dair soru ve sorunlarını da cevaplarını da tüm arka planı ile açığa çıkaran araç-zemindir. Bu zemini anlamak, bu zeminden çıkan meydan okumalara uygun bir şekilde karşılayabilmeyi de mümkün kılacaktır.

Tanrıça kavramının Batı tarihi ve düşüncesi açısından bakıldığında edebiyattan siyasete, günlük hayat alışkanlıklarından toplumsal kurgunun köşe taşlarına, sağlam ama yer yer saydam(laştırılmış) bir varlığının olduğunu, yani Tanrıça kavramının süregelen varlığının Batı literatüründe ve pratiğinde yüzyıllardır olgusal olarak -olumlu veya olumsuz ama sıklıkla olumsuz- yaygın bir şekilde kullanıldığını ifade etmek gerekir. Özellikle Yunan ve Roma ile birlikte, iyi-kötü kadın imgelerinin Tanrıça(lar) ve Tanrıça-kraliçeler üzerinden yürütüldüğünü, Roma'nın kültürel mirasçısı olan Hristiyanlık'ta da bu

Methodology in Religious Studies: The Interface with Women's Studies, Albany, NY: SUNY, 2002.; Carol P. Christ, "Feminist Studies in Religion and Literature: A Methodological Reflection", *Journal of the American Academy of Religion,* vol. 44, no. 2, 1976, ss. 317–25.; Carol P. Christ, "Embodied Thinking: Reflections on Feminist Theological Method." *Journal of Feminist Studies in Religion,* vol. 5, no. 1, 1989, ss. 7–15. Fiona Bowie, "Trespassing on Sacred Domains: A Feminist Anthropological Approach to Theology and Religious Studies", *Journal of Feminist Studies in Religion,* vol. 14, no. 1, 1998, ss. 40–62.

geleneğin sürdürüldüğünü, edebiyattaki kötü kadın imgelerinden cadı avcılığı retoriğine Tanrıça(lar)nın izinin rahatlıkla sürülebileceğini dile getirebiliriz. Dolayısıyla, çalışmanın konusuna dahil olan hareket ve oluşumların kendilerine Tanrıça'yı mihver almaları mesnetsiz ve temelsiz, tarihleri ve kültürel kodlarıyla bağlantısı olmayan yeni bir kurgunun neticesi değildir; söz konusu kültürün kodlarını değiştirmek isteyenler ister istemez bu kavramları kullanmak durumunda kalmışlardır.

Tarihi seyre bakıldığında, on dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren şu iki düşüncenin hakim olduğu görülür: (1) Kadın merkezli toplumsal ve dini sistemlerin var oldukları (2) bu sistemlerin ataerkil-tek tanrılı dinlerden önceki, daha primitif bir dönemin ürünü oldukları. Buna göre toplumlar kurumsallaşarak gelişip ilerledikçe kadın merkezli sistemlerden erkek merkezli sistemlere, göçebelikten yerleşik düzene, ardından da çok tanrılı dinlerden tek eril tanrılı dinlere geçilmiştir ve en mükemmel sisteme erişilmiştir. Bu sistemin tarihi süreç içinde en mükemmele evrilmiş olduğunu göstermek, sadece sisteme meşruiyet vermekle kalmamış bu sistemin menfaatine uygun hareket etmeyi de meşrulaştırmıştır. Bu menfaatler sadece kadınların aleyhine görünmemektedir, evrimsel gelişim sürecinde erkeklerle aynı ontolojik kategoride olmadığı düşünülen Batı dışı toplumların da bu menfaatler doğrultusunda sömürülmelerinin meşrulaştırılmaya çalışıldığı düşünülebilir. Bu yorum, dönemin ruhuna uygun bir şekilde; yeni, doğrusal, ilerlemeci bir tarih anlayışı oluşturma süreci içerisinde tarihsel, arkeolojik ve/veya dinî olguların nasıl araçsallaştırıldığını gösterir. Fakat, bu araçsallaştırmanın fark edilebilmesi için Birinci Dalga feministler ve sosyalistler gibi norm dışında kalmış veya norm dışına itilmiş, sistemi sorgulayan kesimlerin bu olguya işaret etmesini beklemek gerekmektedir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonuna kadar giden süreçte ise anlatının değiştiği gözlemlenebilir. Hem ontolojik olarak hem toplumsal pratikte düzenli bir şekilde ve din vasıtası ile ezildiklerini düşünen feministlerin, içinde bulundukları sistemin aksayan yönlerini göstererek kendilerine dinî ve tarihsel yeni bir bilinç oluşturma amacıyla tarihe yöneldiği görülmektedir. "Her şey aslında nasıl başladı?" sorusuyla yola çıkan bu araştırmacılar, yaşadıkları toplumsal problemlerin çözümü için tarihe başvurmuşlar ve sorunlarına tarihin içinden cevaplar ve çözümler aramaya çalışmışlardır. Yeni bir tarih anlatısı üzerinden yeni bir bilinç oluşturmak isteyen feminist araştırmacıların, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya atılmış ilk Tanrıça kültü ve

anaerki söylemlerini buldukları ve bu söylemleri kabul ettikleri görülür. Tanrıça kültü ve anaerki söylemlerini yeniden ele alan feministler, kendi siyaset ve gündemleri için söz konusu literatürden istifade etmişlerdir. Kimi yerde de tarihi ve tarihi bulguları, kendi amaçları doğrultusunda yorumladıkları şeklinde eleştirilerle karşılaşmışlardır.

Böylece birbirine zıt iddiaları olan tarafların, Tanrıça kültü ve tarih öncesi anaerki kuramını ele aldıkları görülür. Bu da Tanrıça kültü ve dolayımındaki meselelerin, tarihin yeni bir bağlama oturtulması için araç arayışındaki birçok kesim için fazlasıyla uygun, esnek ve dayanıklı bir cevap teşkil ettiğini göstermektedir.

Tanrıça kültünün tarihi bir olgu veya aktüel bir gerçeklik alternatifi olarak ele alındığı iki dönemde de, "oluşturulan" hikayelere ilk önce o hikayeleri kurgulayanların inandıkları görülür. Bazen kurgu yaptıklarının farkında varmayan ve çalışmaları ile bilimsel, tarihsel ve/veya dinî bir gerçeğin peşine düştüklerini ve o gerçeği bulduklarını düşünen araştırmacıların, kendi inşa ettikleri veya inşasına yardım ettikleri kurguyu içinde yaşadıkları veya bir zamanlar yaşanılmış, şimdi yitmiş bir hakikat olarak algılamaya başlamaları dikkat çekicidir. Tanrıça kültü ile uğraşan hemen herkesin önceden verili bir önkabul ile meseleye yaklaştığının görülmesi de kayda değer bir diğer noktadır.

Tanrıça kültü araştırmalarındaki kurgusallığa ve önkabullere yönelik eleştirel yaklaşımlar, 1960'larda, İkinci Dalga Feminist hareketle birlikte Din Çalışmaları, Dinler Tarihi, Din Antropolojisi, Arkeoloji, Din Psikolojisi, Din Felsefesi ve benzeri sosyal bilimlerin yöntem ve içerik açısından derinlemesine sorgulanması ile başlamıştır. Bu sorgulamaların ortaya çıkmasında Tanrıça üzerine yapılan ve mahiyet itibari ile kurgusal çalışmaların etkisi bulunur. Söz konusu sorgulamaların hedefi eril odaklı çalışmaların bilimsel açıdan geçerliliğini inceleyip yöntemsel sağlamasını yapmak ve bunların problemli olduğu hususları ortaya çıkarmakla kalmaz. Bu sorgulamaların asıl gayesi kadınlar için yeniden bir tarih bilinci oluşturmaktır. Bununla birlikte yeni bir tarih bilinci oluşturmak amacıyla yapılan güncel çalışmaların da dayanak noktalarının sağlamlığının, bilimsel gerçekliklerinin, argümanlarının geçerliliğinin de mercek altına alındığı görülür. Böylece bir yandan, kadınları bilinçlendirmek ve yeni bir tarih ve din anlayışı kazandırmak adına yer yer spekülatif ve mizansene dayalı olduğu öne sürülebilecek kurgular yazılmıştır. Bu kurgular büyük ilgi toplamış ve popülerleşmiştir. Bir yandan da artık akim kalmış ana akım bilimsel yöntemleri de Tanrıça kültüne dair popüler

çalışmaları da aynı anda ve aynı motivasyonla eleştiren, bunların kadınların toplumdaki konumunu düzeltmeye yardımcı olmayacağını ileri süren çalışmalar ortaya çıkmıştır.

Tanrıça kültü ile alakalı birçok soru sorulabilir, çalışmada bu soruların ve cevapların bir kısmı, çalışmanın bağlamı içinde aktarılmaya çalışılmıştır. Tanrıça kültü ile alakalı olarak sorulan her bir soru için birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu da gerçekten dikkat çekecek büyüklükte bir literatür oluşmasına vesile olmuş, bu literatür üzerinden birçok akademisyeni ve araştırmacıyı yıllarca meşgul edecek tartışmalar ve karşı tartışmalar doğmuştur. Bununla birlikte, sosyal bilimleri meşgul eden bu soruların cevabını, bilimsel çerçeve içinde herkes tarafından kabul edilebilir bir şekilde vermenin zorlukları elinizdeki çalışmanın içeriğine de yansımaktadır.

Tarih öncesi çağlarda bir Tanrıça kültü var mıdır? Varsa mahiyeti nedir? İnsanlığın arkeolojik delillerle ulaşılabilen ilk ilahının imgesi dişil midir? Bu imge dişil ise neye işaret ettiği üzerine nasıl bir okuma yapmalıdır? Tanrıça kültü, doğa olaylarını anlaması ve onlara müdahalesi sınırlı, doğanın kaprisleri karşısında fazlasıyla çaresiz kalan az gelişmiş insan topluluklarının ve az gelişmiş insan zihninin çocukluk döneminin bir mahsulü müdür? İnsanlığın, tarihinin başlangıcında tanrıyı dişil bir figür olarak algılamasının altında yatan sebebi, o devir insanlarını zihinsel gelişim açısından anneden/doğadan kopamamış çocuk gibi olmaları gören antropolojik ve psikolojik değerlendirmenin ne kadar doğruluğu vardır? Aynı az gelişmişliğin bir diğer göstergesi de bu toplulukların anaerki (matriyarki) ile idare edilmeleri veya en azından anasoylu (matrilineal) olmaları mıdır? Yoksa bu varsayım, daha sonra gelen toplumların eril imgeleri baskın olan ilahlara tapınmayı öne çıkarmaları sebebiyle ve bir önceki barışçıl ve refah içindeki dönemi karalamak maksadıyla getirdikleri bir yorum mudur? Tanrının dişil imgesinin eril imgesinden bir farkı var mıdır? Eril tanrı ile eril insan, dişil tanrı ile dişil insan arasında nasıl bağlar ve farklılıklar vardır? Tanrının ilahlığı mı cinsiyeti mi öndedir? Cinsiyetine ilahlığı mı yön verir, ilahlığına cinsiyeti mi şekil verir?

Tarihte bir devirde Tanrıça kültünün olması ve/veya bunun kadınların toplumdaki hakim unsur olmasına sebep olması ihtimali, bugünün kadını için ne ifade eder? Tanrının dişil olarak tasvir edilmesi kadınlara toplumda özel bir güç ve konum verir mi, üstünlük sağlamış mıdır? O zaman ataerkil sistem kadın hakimiyetine tepki ve isyan olarak mı ortaya çıkmıştır? Ya da ataerki insanlığın başlangıcından, insanların bir araya gelerek sosyal kurumlar tesis

etmeye başladıkları ilk andan itibaren norm mudur? Yahut ataerkil sistem, sonradan, kadınları ezmek, onları tahakküm altına almak odaklı mı gelişmiştir? Tek tanrılı dinlerin ataerkil sistemi destekledikleri, bu dinlerin özlerinde ataerkil dinler olduğu ve ataerkil düzeni sağlamlaştırdıkları söylenebilir mi? Ataerkil sistemin ve dinlerin baskısı altında ezildiklerini düşünen kadınlar için geçmişte bir zamanlar Tanrıça'ya tapılmış olması, kadınların yeni bir din, yeni bir teoloji hatta tealoji üretmeleri ve bunun ışığında yeni bir dünya görüşü meydana getirmeleri için dayanak olabilir mi? İnsanların yeni bir dünya görüşü oluşturmak için arkeolojik delilleri, kişilerin kendi gündemlerine uygun şekilde yorumlamaları ne kadar bilimseldir? Tarih öncesine dair araştırmalara başka bir geçmiş tahayyül etmek amacıyla başlamak ve elde edilen tüm malzeme ve bilgiyi bu geçmiş tahayyülüne göre kurgulamak, yeni bir geçmişi baştan "icat etmek" doğru bir hareket midir? Geçmişi icat etmek yeni ve kendilerini daha iyi ifade edecekleri bir düzen arayışı içinde olan kadınlara istedikleri gibi bir gelecek vaat edebilir mi? İcat edilen sadece geçmiş midir yoksa bir yeni bir din ve kutsal imgesi de mi buna eklenmiştir? Kadınlar kendilerini "bulmak" ve güçlendirmek için tanrıça imgesini mi kullanmaktadırlar? Paleolitik devirden klasik çağlara çok miktarda bulunan ve görülen figürinlerin manası nedir, bunlar nasıl yorumlanmalıdır? Bu figürinler Tanrıça'nın varlığına ve evrensel bir şekilde tapınıldığına delil olabilir mi?

Bunlar ve benzeri daha birçok soru, Tanrıça kültü ekseninde son yüz elli yıldır sorulmaktadır. Dikkat çekici hususlardan biri de üzerinde uzun mesai harcanmış bu soruların birçoğunun somut ve herkes tarafından kabul edilmiş cevaplarının olmamasıdır. Öte yandan somut cevapların olmamasının, soruların kıymetini azalttığı da düşünülmemelidir; bu, soruların halen canlılığını ve güncelliğini koruduğunu göstermektedir.

Tanrıça kültünün niceliği üzerine yapılan çalışmaların modern çabalar olduğu ifade edilmişti. On dokuzuncu yüzyılın sonralarına doğru başlayıp yirmi birinci yüzyılın başlarına kadar yoğunluğu azalarak devam eden Tanrıça kültü çalışmaları, bu zaman zarfında modern insanın geçirdiği zihniyet dönüşüm süreçlerini ve beşeri bilimler alanında değişen eğilimleri gösterir. Bu tartışmalar Batı düşüncesinin varlığa ve kutsala dair meseleleri hangi kavramları öncül belirleyerek ele aldığına dair de bize ipucu verir. Tanrıça kültü üzerine tartışmaları ilginç oldukları kadar önemli kılan, Batı düşünce tarihini gözlemleyebilmeye olanak vermeleridir.

Bir Toplumsal Cinsiyet Meselesi olarak Tanrıça Kültü

Tanrıça kültü üzerine çalışmaların modern ve Batılı bir çaba olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Daha açık bir ifade ile, Tanrıça üzerine çalışmalar Aydınlanma'nın çocuğu, bazılarına göre Romantizm'in eseri[3] ve bu bağlamda da Batı düşünce tarihinin bir meyvesidir. Nitekim, bu alanda kapsamlı çalışmalardan birini yapmış feminist teolog Rosemary Radford Ruether'ın, *Goddesses and the Divine Feminine*[4] isimli kitabının alt başlığının "A Western Religious History" (Batılı Bir Dini Tarih) olması, bu açıdan dikkat çekicidir. Ruether'ın bu başlığı koyması başka kültürlerde Tanrıça kültü veya tanrıçaların bulunmamasından değil; Tanrıça kültünün modern bir yeni okuma ile alternatif bir tarih ve teoloji olasılığı için Batılı bir kavramsallaştırma ile kullanmasından kaynaklanmaktadır. Çalışma, bu noktadan yola çıkarak Tanrıça kültünün ve tarih öncesi anaerkinin bu modern çabanın odak noktası olan toplumsal cinsiyet ekseninde nerede durduğunu dikkate almaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl antropologları, Kitab-ı Mukaddes'i yeniden yorumlayan kadın hakları savunucuları, materyalist sosyalist tarih yazıcıları, İkinci Dalga Feminist Hareketinden etkilenmiş ve bu hareketi etkilemiş arkeolog, teolog ve sanatçılar gibi muhtelif kutuplar tarafından ortaya çıkışından bu yana Tanrıça kültü ve etrafındaki mevzular aslî olarak din temelli bir toplumsal cinsiyet meselesi olarak ele alınmakta; yorumların, eleştirilerin, kurguların ve yeniden bağlamlandırmaların hemen hepsi bu din temelli toplumsal cinsiyet eleştirisi ekseni üzerinden yapılmaktadır.

Bu sebeple, Tanrıça kültünün yeni kurgularında bariz bir örüntü daha bulunur. Tanrıça inancı beraberinde çoğu zaman, anaerkil bir toplum tasavvurunu getirir. Böylece, Tanrıça kültü üzerine yapılan çalışmaların bir kısmında Tanrıça kültü ve tapımı ile anaerki arasında bir bağ kurulduğu görülür. Bu çalışmaların çoğunun iddiası dişil bir ilaha tapılan kültür ve toplumlarda bu ilahla aynı cinsiyetteki insan grubunun da toplumsal kurumlar üzerine egemen olduğudur. Bu önkabulün altında yatan fikir, Batılı dinî-sosyal tasavvura da ışık tutar mahiyettedir: Eğer eril tanrı erkeklere toplumda sağlanmış siyasi ve kurumsal her türlü gücün teminatı ve kaynak noktası ise dişil bir tanrı figürüne sahip olmak da kadınlara geçmişte benzer imtiyazlar sağlamış olmalıdır.

---

3 Bkz. Philip G. Davis, *Goddess Unmasked: The Rise of Neopagan Feminist Spirituality*, Dallas: Spence Publishing Company, 1998, s.12.

4 Rosemary Radford Ruether, *Goddesses and the Divine Feminine: A Western Religious History*, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 2005.

Tanrıça kültü teorilerini ve anaerkil tarih öncesi tahayyülünü bir mit olarak görüp değerlendiren ve bu "mit"i eleştiren birçok eser yayınlayan Din Tarihçisi ve teolog Cynthia Eller anaerkil tarih öncesi tahayyülünün "birçok yüzyıla, birçok jenerasyona yayılmış ve birçok siyasi yönelimi içine alan, dayanıklı ve esnek, modern bir muhavere" olduğunu düşünür.[5] Cynthia Eller, anaerkil miti olarak adlandırdığı tarihöncesi anaerki anlatılarını "Batı'nın entelektüel hayatının içinden ve arasından geçen, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet mevzusunda Batı'nın yaşadığı kafa karışıklığı, çatışma ve politik ilgiye tanıklık eden parlak bir ip"e benzetir.[6] Eller, bu mitin, yıllar boyu "(Tarihi akış) ya öyle değil de böyle olsaydı, o zaman ne olurdu?" şeklindeki farazi soruyu tekrar tekrar ve çeşitlendirerek yinelediğini öne sürer. Eller'in iddiasından devam ederek ve baştan beri işaret edilen noktaya geri dönerek şu soruyu sormakta fayda olabilir: Tarih öncesi anaerki anlatısı ve Tanrıça inancı, özünde düşünsel bir egzersiz midir? Rollerin tersine döndüğü bir geçmiş hayal etmek neden muhayyileyi bu kadar harekete geçirir? Bu tahayyül için harcanan eforun azımsanamayacak mahiyette olması, meselenin dikkatle değerlendirilmesi gereken bir başka hususudur.[7]

Çalışmanın Yöntemi ve Bölümleri

Tradisyonalist ekolün kurucu öncülerinden, geçtiğimiz yüzyılın önemli düşünür ve sufi Frithjof Schuon üzerine hazırladığımız yüksek lisans tezinde Frithjof Schuon'ün Hz. Meryem'i kurduğu tarikatın hamisi olarak seçmesini dikkat çekici bulmuştuk. Schuon, Hz. Meryem'i hami seçmesine sebep olarak Hz. Meryem'in üç tek tanrılı dinin ortak noktalarından biri olduğunu öne sürmüş ve eserlerinde "ezeli dişil"e vurgu yapmıştı.[8] Yahudilerin ve Hristiyanların Hz. Meryem'e yönelik tavırlarını araştırmaya başladığımızda, Hz. Meryem ile ilgili alttan alta giden bir başka modern inanış ile karşılaştık: Hz. Meryem'in, bin yıllardır ataerkil dinler ve düzen tarafından baskılanan Tanrıça'nın, tek tanrılı dinler içine sızmış ve tüm bastırmalara rağmen yeniden

5 Cynthia Eller, *Gentlemen and Amazons: The Myth of Matriarchal Prehistory, 1861-1900,* Los Angeles: University of California Press, 2011, s.6.

6 Eller, *Gentlemen*, s.8.

7 Eller, *Gentlemen*, s. 9.

8 Daha fazla bilgi için bkz. Betül Özel Çiçek, "Frithjof Schuon'un Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

kendini gösteren imgesi olduğu düşüncesi.[9] Bu inancın temellerinde neler olabilir sorusu Tanrıça kültünü ve Tanrıça kültüne dair modern soru ve araştırmaların nasıl ortaya çıktığını incelemeye sevk etti.

Başlangıçta araştırma nispeten sınırlı bir alanda sürdürülürken, yapılan okumalar ve araştırmalarla meselenin tahmin edilenden daha büyük olduğu anlaşıldı. Konunun on yıllar boyunca farklı bilim sahalarının ilgi alanlarına girmesi ve bunları içine alarak genişlemesinden dolayı bu hususla alakalı okumaların tek bir bilim dalına hasredilmesi mümkün değildi. Bu sebeple, Dinler Tarihi zemininden kaymadan arkeoloji, antropoloji, din felsefesi, sanat tarihi, edebiyat ve diğer sosyal ve beşeri bilimlere ait alanlarda birçok okuma ve araştırma mecburiyeti baş gösterdi. Bu durumun konuyu mümkün olduğunca her boyutuyla anlamaya katkısı büyük olsa da bir çalışma boyutları içinde alan sınırlandırmada zorluk yaşanmasına sebep olduğu da yadsınamaz.

Arkeoloji raporlarından Tanrıça'ya adanmış dua metinlerine, anasoylu kabilelerin adetlerinden çağdaş Tanrıça hareketinin özelliklerine, ilk devir uygarlıklarındaki Tanrıça kültü pratiklerinden tek tanrılı dinlere geçişte Tanrıça'nın adaptasyonuna, on dokuzuncu yüzyıl sonu antropologlarının Tanrıça görüşlerinden Birinci ve İkinci Dalga feministlerinin Tanrıça kültünü tek tanrılı ataerkil dinlere karşı kullanmasına, Orta Çağ'da teolojik metinlerde Tanrıça'nın izlerinden modern dönemde yeniden oluşturulan Tanrıça teolojisine (ve tealojisine) hepsini şu anda sayma imkanı bulunmayan konularda yapılan geniş okumalar sonucu çalışmanın soru ve sınırları tespit edilmiş ve çalışmanın konusu Batılı dini düşünce tarihi okuması teklifi olarak Tanrıça kültüne dayalı, akademik ve/veya bilimsel ciddiyeti haiz seçili diskurların deskriptif ve karşılaştırmalı araştırması ile sınırlı tutulmuştur.

Araştırma sırasında modern Tanrıça hareketinin günümüzde hem akademik çalışma alanı hem pratikte Tanrıça dinini uygulayan Wicca grupların varlığı açısından yoğunlaştığı California'da konuyla alakalı güncel akademik

9 Bu görüş özellikle geçtiğimiz yıllarda oldukça popülerleşmiştir, çok satan romanlardan (mesela bkz. Dan Brown, *The Da Vinci Code*, New York: Doubleday Publishing, 2003.) bu konuya hasredilmiş birçok internet ağı sayfasına kadar bu ve benzer görüşleri destekleyen muhtelif yayınlar bulunabilir. Bilimsel çalışmalar arasında Marina Warner'ın Hz. Meryem'in kültünü ve mit olarak değerlendirilecek tutumları incelediği *Alone of All Her Sex* (Marina Warner, *Alone of All Her Sex*, London: Quartet Books, 1978) ve Anne Baring ile Jules Cashford'ın tanrıça mitinin çeşitli tezahürlerini incelerken Hz. Meryem'in ortaya çıkışını "Tanrıça'nın geri dönüşü" olarak nitelendirdikleri *The Myth of the Goddes: Evolution of an Image* kitabını sayabiliriz (Anne Baring ve Jules Cashford, *The Myth of the Goddes: Evolution of an Image*, Londra: Penguin Books, 1993).

toplantılara katılma, zihniyeti anlamak açısından konuyla ilgili çeşitli feminist gruplarla görüşme imkanı bulundu. University of South California ve University of California Santa Barbara'nın konu ile alakalı zengin kaynakları olan kütüphanelerinden ve toplantılarından oldukça istifade edildi. Çok sayıda eser incelenip okumalar yapıldı, bu sırada çalışmanın fikri arka plan ve perspektifini belirlemede yardımcı olsa da çalışmanın alanını sınırlandırma ve akademik ciddiyeti muhafaza etme çerçevesinde bu kaynaklar arasında eleme yapmak zorunda kalındı. Bu seçimde özellikle popülist olmayan, daha ciddi temeller üzerine inşa edilmeye çalışılmış diskurlar tercih edildi. Psikoloji, sanat, edebiyat gibi alanlardaki Tanrıça kültüne dair eserler ve çalışmalar taranıp incelenmiş olsa da çalışmanın kapsamına doğrudan girmedikleri için araştırma dışında tutuldu.

Özelde Dinler Tarihi bilim dalı, genelde Dini Çalışmalar sahası başta olmak üzere mukayeseli, tarihsel (kronolojik), deskriptik ve fenomenolojik olmak üzere birçok metod kullanmıştır. Gittikçe derinleşen ihtiyaçları karşılamak amacıyla bu metodların yanı sıra sosyolojik, psikolojik, antropolojik, teolojik, hermenötik, diyalojik ve benzerlerini saymak mümkün olan metodlar da kullanılmaya başlanmıştır.[10] Çalışmada değişen seviyelerde hemen tüm bahsi geçen metodlar kullanılmış olsa da yukarıda da zikredildiği üzere kronolojik, deskriptif, mukayeseli yöntem özellikle kullanılmıştır. Tanrıça kültü ve tarih öncesi anaerki üzerine araştırma ve çalışmalar kronolojik ve deskriptif olarak verilmiş, Tealoji ile ilgili tespitler deskriptif ve mukayeseli olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde Tanrıça kültü üzerine araştırmaların modern tarihî seyri ele alınmış, üçüncü bölümde feminist teolojinin eleştirilerine ve Tanrıça bilimi olarak adlandırılan Tealojinin diskur ve eleştirilerine yer verilmeye çalışılacaktır. Birinci bölüme, Tanrıça kültü üzerine çalışmalar, on dokuzuncu yüzyılda hakim ideolojinin kendi kökenine dair kurgusunda ana bir role sahipken daha sonra alternatif bir tarih ve teoloji yazımı aracına dönüşmesi sürecine temel soruların sorulması ile başlanacaktır. Sonra tarih öncesinde anaerkilliğin hakim olduğu savının on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkma sebepleri incelenmeye çalışılacak, anaerki üzerine yazan J. J. Bachofen, Henry Maine, Friedrich Engels gibi yazarlar incelenerek anaerki

10 Arvind Sharma, *Methodology in Religious Studies: The Interface with Women's Studies*, Arvind Sharma (ed.), Albany: State University of New York Press, 2002, s. vii-viii.

kurgusunun dönem kadınlarının toplumsal farkındalığı ve hareketliliğinde de nasıl bir yere tekabül ettiği tespite çalışılacaktır.

İkinci bölümde ise Tanrıça kültünün feministlerce 20. yüzyılın ortalarından itibaren ele alınması, tabir caizse Tanrıça'nın geri dönüşünün sosyal hayata yönelik pratik yansımaları irdelenmeye çalışılacaktır. Neopagan ve Wicca hareketler, bu hareketlerin önce gelen isimleri Z. Budapest ve Starhawk üzerinden, ardından da Tanrıça'nın modern takipçisi için günlük hayatta ne anlam ifade ettiği tealog Carol Christ üzerinden araştırılmaya gayret edilecek. En sonunda ise feminist Wiccacı ve neo-pagan oluşumlardan örnekler verilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde önce feminizm ve teoloji ilişkisi, onu müteakip de modern dönemde Tanrıça kültü inanç esaslarının yeni bir teoloji yazım aracı olarak kullanılması incelenmeye çalışılacaktır. Öncelikle, kadının evrensel olarak ikincil plana atılması probleminin kökeni olarak görülen ikili hiyerarşik değerler sistemi ele alınmaya çalışılacak, ardından teoloji disiplinine yönelik feminist eleştiriler ortaya konmaya gayret edilecektir. Bu eleştirilerin iki ana teması bulunmaktadır. Bunların ilki dinin erkek dini olarak görülmesi meselesi, ikincisi ise ataerkil dini geleneklerin eleştirisidir. Bu kuramsal girişten sonra Tanrıça bilimi olarak adlandırılan Tealoji, içeriği, kapsamı ve eleştirileri ile incelenmeye çalışılacaktır. Öncelikle Tanrıça feministleri için Tanrıça'nın neden gerekli olduğu sorusu ele alınmaya çalışılacak, ardından felsefi bir Tealojinin imkanı olup olmadığı sorgulanacaktır. Burada Tealojinin yöntemi, tecrübenin Tanrıça dinindeki önceliği, yeniden mit üretiminin Tanrıça inancındaki önemi, Tanrıça'nın tekliği çokluğu meselesi ve en yaygın Tanrıça modeli olan Ana Tanrıça modeline getirilen eleştiriler ele alınmaya gayret edilecektir.

Sonuç bölümünde çalışmanın kısa bir özetinden sonra çalışma boyunca karşımıza çıkan temel problematik noktaları üzerinde bir değerlendirme yapmaya çalışılacaktır. Bu temel problematik noktalarını tarih öncesi anaerki kuramlarının mit olup olmadığı sorusu, toplumsal cinsiyet meselesi ve ikili hiyerarşik değerler sistemi eleştirisi, Tanrının cinsiyetli olma sorunsalı, Tanrıça kültünün sömürgeci anlayışla bağlantısı ve politik bir araç olarak kullanımı olgusu şeklinde kategorize etmek mümkündür.

Kaynakların Değerlendirilmesi

Bu bölümde öncelikle alana dair kısa bir literatür taraması yapılacak, çalışmada yer verilmemiş olsa bile Tanrıça ve anaerki üzerine yapılmış önemli

çalışmaların bir kısmından en azından ismen bahsedilecek, ardından çalışmada kullanılan kaynaklardan bahsedilecektir.

Literatür Taraması

Bu kısa literatür taramasında çalışmada doğrudan kullanılsın kullanılmasın kronolojik olarak Tanrıça kültü ve matriyarkik düzen üzerine yazılan ana belli başlı eserlere değinilecektir. Bu alanda bilinen ilk eser, İsviçreli avukat ve klasik eserler bilgini Johann Jakob Bachofen'ın 1861 yılında basılan *Das Mutterrecht: Eine Untersuchung über die Gynaikokraite der alten Welt nach Ihrer Religiösen und Rechtlichen Natur* isimli kitabıdır.[11] Tarih öncesinde anaerkinin hüküm sürdüğünü iddia eden Bachofen, bu iddiasına delil olarak mitleri öne sürer.

Bachofen'ın tarihçi Herodotos'un Lykialılar hakkında sarf ettiği sözleri delil göstererek tarih öncesinde Tanrıça inancının olduğu ve anaerkinin yaşandığını iddia etmesi başka araştırmacıları da bu iddiayı desteklemeye sevk etmiştir. William Ramsay, Tanrıça'dan Ana diye bahseden bir Frigya yazıtını yayınlayarak Bachofen'ın kuramına bilimsel açıdan ilk destek veren isimlerden olmuştur.[12]

Bachofen'ın *Das Mutterrecht*'i ile aynı tarihte, 1861'de, Henry Sumner Maine meselenin zıt kutbunu ele alan bir kitap yayınlanmıştır. *Ancient Law* isimli bu kitabında Maine ataerkilliğin her zaman için toplumun temeli olduğu şeklindeki fikri ayrıntılarıyla ele almıştır.[13]

Tanrıça kültü ve anaerkil düzen üzerine yazılan eserlerin Bachofen'la başladığı söylenebilirse de Bachofen ile aynı zamanlarda konu ile alakalı başka eserler de kaleme alınmış, hatta bu çalışmalar Bachofen'ın çalışmalarından daha fazla popüler olmuştur.[14] Bunların arasında İskoç avukat John Ferguson McLennan'ı saymak mümkündür. *Das Mutterrecht*'in yazılmasından sadece dört sene sonra McLennan'ın *Primitive Marriage* isimli kitabını yayımlanmıştır.[15] Bu eser de kadının tarih öncesinde merkezi bir rolü olduğunu öne sürer.

---

11 (*Analık Hakkı: Antikitede Gineokrasinin Dini ve Hukuki Doğasına Dair Bir Çalışma*). Johann Jakob Bachofen, *Das Mutterrecht: Eine Untersuchung über die Gynaikokraite der alten Welt nach Ihrer Religiösen und Rechtlichen Natur*, Stuttgart: Verlag von Krais und Hoffmann, 1861.

12 W. M. Ramsay, "A Study of Phrygian Art", *Journal of Hellenic Studies*, 1888, 9: 350-382.

13 Henry Sumner Maine, *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*, Londra: John Murray, 1861.

14 Eller, Gentlemen, s.7.

15 John Ferguson McLennan, *Primitive Marriage: An Inquiry Into the Origin of the Form of Capture*, Edinburg: Adam and Charles Black, 1865.

Amerikalı antropolog Lewis H. Morgan'ın 1877 yılında yayınladığı *Ancient Society*[16] isimli kitabı ise Karl Marx ve Friedrich Engels'i büyük ölçüde etkilemiştir. Morgan'a göre insan vahşilikten barbarlığa ve oradan da medeniyete geçiş sağlanmıştır. Engels, Marx'ın Morgan'ın eserindeki sosyal yapı ve materyal kültüre dair çalışmaları üzerine notlarını kısmen temel alarak bu konuda kendi çalışmalarını geliştirmiştir.

1884'te Friedrich Engels *Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats: Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen*[17] başlıklı eserini yayımlamış, böylece anaerki ve Tanrıça inancı sosyalistler ve birinci dalga feministler tarafından siyasi bir araç olarak kullanılmaya başlamıştır.

Engels ile aşağı yukarı benzer zamanlarda Sufrajet hareketinin Amerika'daki öncülerinden iki Birinci Dalga feministinin Tanrıça kültü ve tarih öncesi anaerki üzerine yazdığı eserler dikkat çeker. Matilda J. Gage, 1893 yılında *Woman, Church and State: A Historical Account Of The Status Of Woman Through The Christian Ages: With Reminiscences Of The Matriarchate* başlıklı kitabı ile ataerkinin kadınları baskılaması ve Hristiyanlığın bu baskılamadaki etkisi hakkında ayrıntılı bir feminist tarih çalışması ortaya koymuştur.[18] Gage, tarihi perspektiften anaerkiden ataerkiye geçişi değerlendirip Hristiyanlığın Kilise gibi kurumlarının kadınları sömürmesini eleştirirken Elizabeth C. Stanton ise iki ciltlik *The Woman's Bible* eseri ile Kitab-ı Mukaddes'i inceleyerek İncil ve Tevrat'ta kadın anlatımları üzerinden alternatif bir metin okuması ve kritiği yapmıştır.[19]

Sir James Fraser, yirminci yüzyılın başında kültürel evrimci teoriyi dini düşünceye uyarlayan bir eser yazmıştır. *The Golden Bough*[20] isimli bu kapsamlı çalışmada Büyük Ana Tanrıça ve Ölen Tanrı/kral mitinin tüm kültürlerdeki yansımalarını ele alan Fraser, kutsal anne ile oğlu/eşi arasındaki ilişkiyi anlatmıştır.

---

16 Lewis Henry Morgan, *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, Through Barbarism to Civilization*, New York: Henry Holt and Company, 1877.

17 Friedrich Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats: Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen*, Hottingen-Zürich, 1884.

18 M. J. Gage, *Woman, Church and State: A Historical Account Of The Status Of Woman Through The Christian Ages: With Reminiscences Of The Matriarchate*, New York: The Truth Seeker Company, 1893.

19 E. C. Stanton, *The Woman's Bible*, New York: European Publishing Company, 1895/1898.

20 J. G. Fraser, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Londra: Macmillan, 1911-1915.